A jogi és politikai műveltségtartalom

BIHARI MIHÁLY

Kedves kollégák! Én szeretnék a címhez ragaszkodni. Rossz jogászi szokás valószínűleg, hogy a jogász, ha lát egy fogalmat, akkor rögtön körül akarja írni, el akarja választani másoktól. A jog és a politika dolga, számomra úgy tűnik, tisztázottabb, de már kevésbé tisztázott a „műveltségtartalom" kifejezés, és ezért, ha megengedik, bevezetőként erről vetnék föl néhány gondolatot. Inkább csak közelíteni szeretnék, vagy közelíteni próbálok ehhez a fogalomhoz. Ha csak a konferencia meghívóját nézzük, akkor ebben is kétféle fogalom található: az egyik „műveltségkép az ezredfordulón", a másik, ami például az én referátumomnak a címében is előfordul, a „műveltségtartalom". Ami engem érdekel, nem a műveltségkép és a műveltségtartalom közti különbség, hanem a műveltségképnek és a műveltségtartalomnak a jogi és a politikai tudathoz, a jogi és a politikai kultúrához való viszonya. Mondhatjuk-e azt, hogy a kívánatos politikai kultúra, a kívánatos jogi kultúra, a kívánatos politikai tudat, a kívánatos jogi tudat, vagy jogtudat, vajon azonos-e a kívánatos műveltségtartalommal, vagy műveltségképpel. Én azt gondolom, hogy nem azonos.

A politikai objektivációk egyik szférájához tartozik a jogkultúra, a jogi kultúra, a jogtudat, a másikhoz a politikai kultúra és a politikai tudat. Ezek szerintem tágabbak, mint a jogi és a politikai műveltségtartalom. Egyrészről tágabb kategóriát jelent tehát a politikai kultúra és a jogi tudat, mert hiszen a politikai kultúrában egy társadalomban létező, objektiválódott és a szubjektumok által hordozott politikára vonatkozó vagy politikával összefüggő ismeretek, normák, nézetek, értékek mind benne vannak, amelyek között kibékíthetetlen, néha egymásnak ellentmondó politikai kultúra-tartalmak, jogi kultúra-tartalmak is vannak. Ha ezt a tágabb fogalmat használom, akkor egy hihetetlenül heterogén, kusza valamit használok. Azt kívánni, hogy a pedagógia tudománya, vagy tágabban a társadalomtudományok próbálják megfogalmazni az ezredforduló kívánatos politikai és jogi kultúráját, szerintem teljesíthetetlen feladat. Már ehhez képest a műveltségtartalom, ha szűkebb, és szerintem szűkebb fogalom, jobban megragadható.

Én a műveltségtartalom alatt azokat az ismereteket, nézeteket, normákat, értékeket értem, amelyeket az intézményes oktatási rendszerben közvetítenek. Természetesen ezen kívül van egy csomó olyasmi, amelyet az intézményes oktatási rendszer nem közvetít: jogtudat, jogi érték, politikai tudat, politikai érték, politikai mentalitások, előítéletek és a többi. Az oktatási rendszer, még ha plurális is, és többféle jogi és politikai ismeretanyagot, normarendszert, értékrendet közvetít, mégis szelektál. Vannak bizonyos dolgok, amelyeket eleve nem hajlandó követni, közvetíteni, s vannak olyanok, amelyeket választ. Ezzel a választásával, illetve azáltal, hogy mint ismeretanyagot az intézményes oktatás keretében, tehát a szocializáció sajátos intézményrendszere révén, lehetőleg ellenőrzött tudást, rögzített tudást közvetít az egyén tudata felé, ezt tartom műveltségtartalomnak.

Ha azt kell megfogalmazni, hogy milyen kívánatos jogi és politikai műveltségtartalmat lehetne fölvázolni az ezredfordulóra, vagy azt követően, akkor ezt az intézményes oktatási rendszerben közvetített ismeretekre, normákra, értékrendekre, szabályokra szűkíteném le; amelyek egyik része az oktatási rendszerben közvetítődik, másik része a spontán

szocializáció folyamatában (család, kortárs csoport, primér választott kiscsoportok), amelyekre csak közvetetett hatása lehet az iskolarendszernek.

Tehát én (elnézést a fogalmi elemzésért, a magam részére, hogy megfoghatóbbá tegyem, mert különben nem tudok majd a végére eljutni, hogy végül is milyen legyen az a jogi és politikai műveltségtartalom, meg lehet-e ragadni az általános lózungokon túl, meg lehet-e ragadni, mint ismereteket, normákat, értékeket, szabályokat) a magam részéről megpróbáltam szűkíteni, és ennyiben különböztetném meg a politikai kultúrát, a jogi kultúrát a politikai műveltségtartalomtól és a jogi műveltségtartalomtól. (Hogy ez elfogadható-e vagy sem, nyilvánvalóan vitatható, biztos másnak más véleménye van, én a magam részéről így próbáltam ezt körülhatárolni és egyúttal leszűkíteni.)

A politikai és jogi kultúrának, de a politikai és jogi műveltségtartalomnak is – véleményem szerint – azonos elemei, összetevői vannak. Öt fő összetevőt lehet megkülönböztetni: mind a kettőben vannak *ismeretek, normák, értékek, érzelmek* és végül obejktiválódott beállítódások, vagy *kollektív attitűdök.* Az én véleményem szerint mind a jogi műveltségtartalom, mind a politikai műveltségtartalom, de tágabban mind a jogi kultúra, mind a politikai kultúra ebből az öt részelemeből tevődik össze. Mind a kettő ugyanakkor tudati objektiváció, amely egy-egy társadalmi alrendszerhez és tevékenységszférához kötődik, bár mind a jogi, mind a politikai tudat a maga komplexitása következtében áthatja a társadalom majdnem minden szféráját. Bár a jogi tudat és a jogi kultúra hivatásos jogászi tevékenységhez, normaalkotáshoz, norma- és jogalkalmazáshoz kötődik alapvetően, de természetesen szabályozó funkciója következtében a szűkebben vett jogi tevékenységi szférán túlmutat érvényességi és szabályozó jellege. A politikai kultúra, mint egyetemes komplexus (én ezt egy nagyon pontos kifejezésnek érzem Lukácstól véve) majdnem minden társadalmi alrendszer számára értékkínáló, normát alkotó, normán keresztül magatartást befolyásoló funkciót tölt be. Tehát a tudati objektivációk egy-egy társadalmi alrendszerhez kötődnek, de egyetemes komplexus-jellegükből fakadóan az egész társadalomra, vagy a társadalom többi alrendszerére is kihatnak.

A politikai és jogi műveltségtartalomnak, vagy politikai és jogi kultúrának legszorosabb kapcsolata a *történelmi tudattal* és a *nemzettudattal* van. A történelmi tudat az adott korból visszatekintve a történelmi események, konfliktusok, a történelmi tendenciák és ezek értékelése elemi módon meghatározza a politikai kultúrát, és elemi módon meghatározza, mint megőrzött ismeretanyag, a jogi kultúrát is. Mindkét tudattartalom hierarchizált, tehát különböző értékű, különböző jelentőségű elemekből tevődik össze.

Alapvetően az *értékeket* tartom mind a jogi, mind a politikai kultúra esetében a legfontosabb, meghatározó erejű tudattartalomnak, vagy műveltségtartalomnak, ezért egyfajta axiológiai megközelítés jegyében próbálom majd a későbbiekben kicsit részletesebben fölvázolni azt, hogy megítélésem szerint az ezredfordulóra miféle kívánatos jogi és politikai műveltségtartalom vethető föl. Megítélésem szerint mind a politikai mind a jogi kultúra, mind a kívánatosnak ítélt műveltségtartalom úgy funkcionál (megint Lukácstól veszem az idézetet, ahogy ő írja a társadalmi tudat funkcionálásáról), hogy az az emlékezetszerűen megőrzött múltbeli ismereteknek az új helyzetekre való alkalmazása. Mint tudati objektiváció, a társadalmi tudat csak a szubjektumok tudatában, nem a szubjektumok tudata fölött létezik, mintegy megszemélytelenített tudatként. Csak az egyéni tudatnak az a része a társadalmi tudat (így a társadalom jogtudata, vagy politikai tudata, amely történelmileg emlékezetszerűen megőrzött ismeretek, értékek, normák és szabályok összességéből áll össze, és ezeket az adott konkrét személy új helyzetekben, új szituációkban, új módon kénytelen alkalmazni, miközben van egy kontinuitás), amelyet a közvetett ismeretszerzés képessége és az objektiválódott tudattartalmak szubjektív tudattá válásának folyamata biztosít. Ebbe a társadalom-ontológiai szerkezetbe tudom én csak elhelyezni magát a politikai és jogi kultúrát is, és azon belül a választott, leszűkített politikai és jogi műveltségtartalmat.

Mind a két műveltségtartalom, vagy a tágabb kategória, a politikai és jogi kultúra közvetítése, az általános szocializáció keretében zajlik. Nincs külön speciális politikai és jogi szocializáció, alá van vetve az általános társadalmi szocializáció folyamatainak, ugyanazon ágensek hatnak, ugyanazok a folyamatok, a közvetített tartalom más természetesen, de ezt leszámítva a szocializációs hatások és a választások, illetve a szelektív

értékelés, a befogadás, elutasítás folyamata a politikai és a jogi műveltségtartalom vagy a politikai és a jogi kultúra elfogadása, beépítése során ugyanaz.

Azt, hogy milyen legyen a kívánatos jogi-politikai műveltségtartalom, azt megítélésem szerint csak másodsorban lehet megválaszolni. Először azt kell megválaszolni, hogy milyen *politikai rendszert, hatalmi szerkezetet* tart valaki kívánatosnak, s akkor ehhez lehet rendelni egy kívánatos politikai műveltségtartalmat. Előbb azt kell meghatározni, hogy milyen *jogrendszert* kíván, tart helyesnek egy adott társadalom, tart fenn, működtet, és ehhez lehet hozzárendelni a kívánatos jogi műveltségtartalmat – fordítva nem megy. Ha az ezredforduló Magyarországon a diktatúra hatalmi szerkezetét hozza vissza, akkor ehhez a diktatúrához egy kívánatosnak ítélt demokratikus műveltségtartalmat hozzárendelni olyan inkoherencia, ami részben szocializációs, részben pedagógiai, részben pedig politikai konfliktusok tárháza lesz. A jogállam valóságos érvényesülése nélkül a jogállamnak megfelelő értékeket, normákat, ismereteket, kollektív beállítódásokat kívánatos műveltségtartalomként előírni teljesen értelmetlen. Teljesen értelmetlen ez mondjuk egy teokratikus Iránban, vagy az arab országok nagy részében, ahol a vallási normarendszerek a legfőbb magatartás-reguláló, ahol a családi viszonyokat, a polgári viszonyokat, sőt a büntetőjogi viszonyokat is vallási normák szabályozzák. Teljesen értelmetlen egy ilyen államban európai jogi kultúrát, európai jogi műveltségtartalmat előírni. Ez olyan ellentmondás lenne, amelyet feloldani nem lehet. Ezért az első választás – mert két választásról van itt szó – a politikai és jogi műveltségtartalom tekintetében, hogy miféle politikai berendezkedés legyen, hiszen ezek „sollen" jellegű választások. Megítélésem szerint az első kérdésre a válasz az, hogy demokratikus politikai berendezkedés legyen, és ehhez a demokratikus politikai berendezkedésnek megfelelő demokratikus politikai kultúra, demokratikus politikai műveltségtartalom szükséges. Ez lenne a kívánatos, mint műveltségtartalom, amit lehet előre megtervezni, részelemeiben kidolgozni, didaktikai funkcióval ellátva az oktatás intézményrendszerébe bevezetni. A jogrendszer tekintetében pedig lényegileg a jogállamiság, illetve a kiszámítható vagy igazságos társadalmi rend, ez a második, amit – mint intézményt, mint egy alrendszernek a sajátos tartalmát – meg kell valósítani, és ehhez lehet hozzárendelni egy demokratikus jogi kultúrát, illetve az előbb elmondott, társadalmilag igazságosnak számító vagy igazságosnak ítélt, ilyen módon legitimált jogrendszerhez kötődő jogi műveltségtartalmakat. Csak e két választás alapján lehet megválaszolni azt, hogy végül is az ezredfordulóra, vagy azt követően miféle jogi és politikai műveltségtartalom legyen. Először magát az intézményrendszert, a politikai hatalmi szerkezetet, másodszor a jogi intézményrendszert és annak megfelelő szervezeti és intézményi rendet kell választani és ehhez kell egy adekvát, ezeknek megfelelő műveltségtartalmat végiggondolni.

Ezt a kívánatos műveltségtartalmat szerintem az *értékek* – mint a műveltségtartalmat leginkább meghatározó elem – oldaláról lehet megközelíteni. Nincs idő arra, hogy az értékekről részletesen szóljunk. Kétségtelen tény, hogy az érték a társadalomtudomány egyik legabsztraktabb és legnehezebben definiálható kategóriája, de hát általában a társadalomtudományi kategóriák hihetetlenül absztraktak, és nehezen definiálhatók. Én sem hiszem, vagy nemigen bízom abban, hogy egy mondatban definiálni lehet az értéket; az értékeket funkcionálásuk során lehet bemutatni. Azt mondhatjuk, hogy az érték mindig választáson alapul, a pozitív érték a negatív értékkel szemben választott, előnyben részesített, felelősen vállalt valami: az igazságosság az igazságtalansággal, az erkölcsösség az erkölcstelenséggel, a jó a rosszal szemben, a szép a rúttal szemben. A nagy társadalmi alrendszereket *értékkategória-párok* uralják, minden társadalmi alrendszernek megvan a maga alapvető értékkategória-párja: a *jognak a jogszerű* és a *jogszerűtlen*, a politikának az *eredményesség*, vagy *eredménytelenség*, az esztétikának a *rút* és a *szép*. Minden értékkrendszer hierarchizált: primér, szekunder, és tercier értékek vannak: az erkölcs, a jog, a politika, a gazdaság területén egyaránt.

Azt gondolom, hogy elsősorban az elsődleges politikai és jogi értékeket érdemes számbavenni, hogy megpróbáljuk meghatározni azt a kívánatos műveltségtartalmat, amely mögött értékek állnak és amelyek a leginkább konstans elemét adják a politikai és jogi műveltségtartalomnak. Az érték a társadalom magatartását, az egyének magatartását befolyásoló, determináló tényező. Az egyes konkrét viselkedést meghatározza a

választott és az elutasított konkrét értékkategória-pár. A mindennapi életben ezek többnyire spontánul hatnak, nem kell meditálnia egy alapvetően udvarias segítőkész embernek azon, hogy átadja-e a helyét a villamoson, vagy ne adja át a helyét, mert az számára már dinamikus sztereotípiák révén már berögzött viselkedés. Nem előzi meg meditáció, de valamikor megelőzte, és az azután már rögzült értékként benne van. Többnyire akkor derül ki, hogy azért ez mégis választáson alapul és vele szemben más típusú viselkedés is választható, ha konfliktus adódik valamilyen módon, mert akkor megint választania kell, akkor megint nem a rögződött viselkedési forma hat. Tehát az érték magatartás-befolyásoló, értékmérő, mely a saját magatartásunk és mások magatartásának az értékmérőjeként funkcionál.

Az *értékek* a legfontosabb *csoportintegráló* tényezők; az azonos erkölcsi, jogi, vallási értékeket elfogadók valóságos társadalmi csoportokat képeznek. Úgy is mondhatjuk, hogy az érték nem az individuum, hanem a csoport minősége, nem individuumhoz kötődik, hanem csoporthoz; úgy kötődik az individuumhoz, hogy ő a választott csoport értékrendjét elfogadja egyéni értékként is. Ilyenként természetesen az egyén kategóriája is az érték, de mint létező minőség, csoportminőségként létezik alapvetően. Az értékek életminőséget meghatározó szerepet töltenek be. Hogy a politikából hozzam a példát, a diktatúra hatalmi szerkezete is meghatározott értékrenden alapul, meghatározott életminőséget biztosít, illetve ad. A demokrácia is meghatározott értékeken alapul és meghatározott életminőséget ad. A kettőt a mindennapi életben és tágabban a makropolitikai szférák szintjén is elég könnyű elválasztani. Ezen kívül az értékek mindig „sollen"-jellegű objektivációk, és a mindennapi lét folyamataiban hatnak, még akkor is, hogyha ez nem tudatosul elegendően.

Anélkül, hogy tovább időznék az értéknél, még arról szeretnék néhány szót szólni, hogy az a kívánatosnak tartott politikai és jogi műveltségtartalom, amely választás kérdése, nem evidencia. Megítélésem szerint a kívánatosnak tartandó vagy tartható politikai műveltségtartalom alapvető értékei a következők: a *szabadság*, az *egyenlőség*, a *demokrácia*, a *szolidaritás*, a *humanizmus*, a természetes emberi környezet és a béke. Az elsőről, azt hiszem nem kell külön szólni, mert hogy a demokratikus politikai rendszernek alapvető értékei az egymással harmonizáló és egymást korlátozó szabadság-érték és egyenlőség-érték, valamint az ezekre épülő demokrácia-érték, ez nyilvánvaló. A szolidaritás, vagy az emberközpontú, emberért való politika úgyszintén. Miért vált – megítélésem szerint – a politika *primér értékévé* a *béke* és a emberi *környezet?* Azért, mert az emberiség eljutott arra a fokra, amikor mind a természetes emberi környezet, mind a béke veszélyeztetése révén magát az emberiséget megsemmisíthetik. Ha ezzel a veszéllyel nem számol az ember, tulajdonképpen önmaga megsemmisítését, és ezzel mindenfajta érték megszűnését idézheti elő. A másodlagos, ezekből leszármaztatott politikai értékek, a demokratikus politikai értékek csak példálózva sorolhatók föl: ilyen a hatalmi pozíciók felválthatósága, vagy a *rotáció*, mint másodlagos politikai érték, amelyre szervezetek, intézmények, eljárások épülnek rá, a *hatalom osztottsága*, a hatalom koncentrációjával szemben, a *politikai pluralizmus* a politika monolitikusságával szemben, a *tolerancia* az intoleranciával szemben, a *nyilvános politizálás* a titkosított politizálással szemben, a politikai *participáció* a politikai részvételből való kirekesztéssel, vagy szelekcióval szemben, a politikai *stabilitás* a politikai instabilitással, a politikai *megbízhatóság* a politikai bizonytalansággal, a politikai *biztonság* a politika bizonytalanságával szemben. Ezek a másodlagos értékek technikai és eljárási szabályokban konkretizálódnak és bontódnak le. Tehát ezek azok az elsődleges és másodlagos értékek, amelyek egy kívánatos politikai műveltségtartalomnak az alapvető, meghatározó és konstans elemeit adhatják.

A jogi értékekre áttérve, elsődleges jogi érték a *jogbiztonság* és a jogérvényesülés, vagy más néven a kiszámíthatóság. A jog a leginkább kiszámítható normarendszer, sem a politikai normák, sem az erkölcsi normák, sem a vallási normák, sem a különböző csoportokhoz kötődő (kontrakultúrákban, szubkultúrákban kialakuló) viselkedési normák olyan egzaktsággal nem állapíthatók meg, mint a jogi normák. A jognak belső önszabályozó rendszere van, és garanciális elvei vannak arra, hogy a jog egyértelműen megállapítható legyen; azért, hogy a jogos és a jogszerűtlen, a jog által szabályozott és a jog által nem szabályozott, a „jus" és a „non jus" területe egyértelműen elhatárolható legyen, és hogy egyszerre és egyidejűleg ne lehessen két egymásnak ellentmondó jogszabály

érvényben. Mind az erkölcsi, mind a vallási, mind pedig a többi normák esetében egyrészről a határok elmosódó határok, egy részükről nem állapítható meg, hogy beletartoznak-e vagy sem, másrészt pedig belsőleg inkoherensek, ellentmondó normák egyszerre és egyidejűleg léteznek mindegyikben. Azért válik elsődleges jogi értékké a jogbiztonság és a jogérvényesülés, mert egyértelműen megállapítható mindig a hatályos joganyag, és belsőleg koherens, mert belsőleg tisztítja magát a jog.

Ezért is a jogi értékek legfontosabbika a *jogbiztonság* és a *jog érvényesülése*, amit az írott jog elsődlegessége és abszolút ereje biztosít. Az is igaz, hogy éppen a jogászok a legszkeptikusabbak a jogérvényesüléssel és a jogbiztonsággal szemben. Egy amerikai bíró, aki 30 évig bíróként funkcionált, azt mondotta, hogy a jogbiztonság a felnőtt társadalom apapótléka, mert azt hiszi, hogy a jog igazságot szolgáltat neki, és ha konfliktus van, azt igazságosan feloldja, csak megfelelő bírói szervhez kell jutni. A gyermek számára ugyanezt jelenti az apa. Ha valami baj van, megsértik, elveszik a játékát, akkor az apa igazságot szolgáltat, elmagyarázza, elrendezi a dolgokat. A felnőtt társadalom a megszűnt apa helyett csinál magának egy apapótlékot, a jogbiztonságot.

A második érték a *szakszerű* és a *jogszerű* igazságszolgáltatás, összefüggésben a szakszerű és jogszerű bürokráciával, tehát, hogy a jogot nem laikus elemek, hanem képzett emberek alkalmazzák. A laikus elem csak kiegészítő, de a szakszerűség primátusa és ellenőrző szerepe a jogalkalmazásba beépített laikus elemmel (esküdtbíróság, társasbíróság stb.) szemben is érvényesül, sőt a jogszerűséget és a szakszerűséget különböző garanciák – és ez is a jog alapvető értékei közé tartozik – biztosítják a többes elbírálás, és a többszintű elbírálás. Minden állampolgárnak alapvető joga a meghozott határozattal, ítélettel szemben legalább egyszeri – de általában a modern jogrendszerekben kétszeri – felebbvitel. Ez pedig több személy, illetve szint általi elbírálást tesz lehetővé, ez a jognak elemi és alapvető értéke. Amelyik jogrendszer ezt az értéket megkérdőjelezi, az a jogállamiság kritériumainak nem felel meg.

Az értékek közé tartozik természetesen a *jogegyenlőség*, amiről kevesebbet kell szólni, a jog- és *igazságszolgáltatás nyilvánossága*, mint alapvető érték, az eljárásjog esetében pedig a *kontradiktorikus* eljárás. Ami azt jelenti, hogy az eljáró feleknek a jogi helyzete ugyanolyan, alperes és felperes, védő és vádlott, ugyanazokhoz a bizonyítási eszközökhöz folyamodhat, ugyanazok az eljárási jogai. Ez egy alapvető jogelv, amelyet például a nemzetközi jogi egyezmények is tartalmaznak és a belső jog ettől nem térhet el.

Egyébként a *nemzetközi jog primátusa*, feltétlen primátusa a belső joggal szemben, a jognak szintén alapvető értéke. A nemzetközi jog, a különböző nemzetközi egyezmények, tulajdonképpen jogi értékeket fogalmaznak meg. Az 1948. december 10-i, Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata, és ennek kapcsán az 1966-ban kiadott New York-i egyezmény, a gazdasági-szociális és a politikai jogokról, vagy a regionális nemzetközi egyezség-okmányok mást sem fogalmaznak meg, mint jogi értékeket, vagy tágabb, erkölcsi-emberi értékeket a jog fogalmaival és a jog kategóriáival. Ezeknek a jogi értékeknek a primátusát nem lehet kétségbevonni, ez a standardizálás, a kiszámíthatóság és az egyes nemzeti jogok harmonizálásának a feltételeit teremti meg.

Végül a társadalom igazságérzetének megfelelő *büntetési rendszer* és büntetés kiszabási rendszer is a jognak alapvető és elemi értéke. Hosszú távon és tömeges méretekben nem lehet a társadalom igazságérzetével ellentétes szankciórendszert, vagy büntetéskiszabási rendszert fenntartani. Természetesen a kívánatosnak tartott jogrendszer, vagy jogi műveltségtartalom az előbb elmondott jogi értékekre épül rá, és ezekből a jogi értékekből bontható ki a szabályrendszer, az ismeretrendszer, illetve szituatív módon trenírozható, viselkedéssé változtatható át.

Összefoglalva, és ezzel befejezve ezt a meditatív bevezető előadást, azt tudom mondani, hogy az ezredforduló tájékára a kívánatos jogi és politikai műveltségtartalom csak azután határozható meg, ha valaki A-t vagy B-t mond, tehát választ a kívánatos politikai hatalmi szerkezet és a kívánatos jogrendek tekintetében, mely az előző esetében a *demokratikus politikai berendezkedés*, a második esetben a demokratikus jogállam és a társadalom igazságérzetének megfelelő *jogrend*, amire rá lehet építeni ennek a két társadalmi alrendszer-berendezkedésnek megfelelő kívánatos jogi-politikai műveltségtartalmat, mint kívánatos értékek, normák, ismeretek, érzelmek, kollektív attitűdök és beállítódások rendszerét. Ehhez a kívánatos műveltségtartalomhoz próbáltam néhány gondolatot fölvetni, nem gondolva azt, hogy megoldottam a problémát.